

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ЖИЗНОМІРСЬКА Оксана Ярославівна

УДК 159.922.7(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОСТВЕРДЖЕННЯ
МОЛОДШИХ ТА СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

КИЇВ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
БУЛАХ Ірина Сергіївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри теоретичної та
консультативної психології Інституту
соціології, психології та управління.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
ПОВ'ЯКЕЛЬ Надія Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, завідувач
кафедри практичної психології та
психотерапії Інституту соціології,
психології та управління;

кандидат психологічних наук, доцент
ОСЬМАК Любов Петрівна,
Рівненський інститут слов'янознавства
Київського славістичного університету,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 15 грудня 2010 року о 13.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

Автореферат розіслано «_12_» листопада 2010 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В період соціальних та політичних змін, економічної кризи і нестабільності в суспільстві відбувається різносторонній вплив на розвиток самосвідомості сучасної молоді. Водночас інтеграційні процеси, які пов'язані з входженням в європейський простір та розширенням інноваційних технологій, спонукають молодих людей до пошуку нових шляхів самовизначення, самореалізації та самоствердження. У зв'язку з цим освітою приділяється увага проблемі особистісного зростання молоді з метою спрямування її до здійснення адекватних самостійних виборів, досягнення нею позитивних успіхів та конструктивного самовизначення з накресленням життєвих планів на майбутнє.

Теоретичний аналіз показав, що в межах вікової та педагогічної психології, більшість учених акцент ставить на розвитку процесів самопізнання, саморозкриття, самовдосконалення особистості періоду дорослішання. Так, Л. Виготським на засадах культурно-історичної теорії встановлено ступені розвинутої самоусвідомлення й самопізнання особистості підліткового віку. Перший ступінь визначається здатністю підлітка рефлексувати й утверджувати власне соціальне положення в оточуючому середовищі, другий – здатністю постійно знаходити в собі нові можливості, здібності й особистісні якості, які поглиблюють як пізнання внутрішнього світу інших людей, так і самопізнання. На думку Л. Божович, розвиток моральної мотивації підлітків активізує формування внутрішньої позиції, яка дозволяє їм опанувати власне соціальне положення серед інших людей та засвоїти соціальні ролі. З точки зору І. Кона, особистість у період дорослішання прагне до відкриття свого «Я» та власних потенціалів. Як зазначали Т. Драгунова, Д. Ельконін, особистість перехідного віку диференціює певні форми самоствердження та ніби «приміряє» їх до себе й реалізує у спільноті однолітків та дорослих. Водночас Ю. Алексєєва, І.Булах зосереджувалися на тому, що підлітки у своєму арсеналі взаємодій здатні використовувати різноманітні форми (саморозкриття, впевненість, співтворчість та ін.) утвердження «Я», презентуючи себе в референтній групі. Поряд з цим ряд учених (М. Боришевський, А. Грецов, С. Максименко, Д. Фельдштейн), досліджуючи проблему особистісного зростання підлітків, паралельно вивчали особливості їх життєствердження в соціальному просторі.

Сучасні російські та вітчизняні вчені, акцентуючи увагу на самовизначенні особистості підліткового віку, торкалися також і проблеми самоствердження. На кожному етапі особистісного розвитку, за позицією А. Реана, у підлітків, з одного боку, ускладнюються та модифікуються такі особистісні утворення, як старанність, відповідальність, емпатійність, а, з іншого, – амбіційність, примхливість, принциповість. Як довели Є. Нікітін та Н. Харламенкова сучасні підлітки привертають до себе увагу нестандартним зовнішнім виглядом, зокрема використовують екстравагантний одяг, макіяж, пірсінг, незвичайні зачіски, татування тощо. З точки зору Н.

Пов'язкель, тривале перебування молодшої людини у конфліктній ситуації призводить її до викривленого, амбівалентного ставлення до себе і не дає можливості знайти адекватні засоби для утвердження особистісної позиції в соціальному середовищі. Л.Осьмак досліджувала змістові та динамічні характеристики тенденцій самоствердження підлітків в умовах реальних родинних взаємин та підлітків, які мали досвід депривації внутрішньосімейних зв'язків (позбавлених батьківської опіки) й підлітків-сиріт (вихованців закладів інтернатного типу). Вченою виявлено, що в перших презентованість власного «Я» характеризується домінуванням суспільно-особистісної ідентичності, пов'язаної з усвідомленням себе як джерела власних дій – особистісна позиція «Я-діючий»; цей модус самоусвідомлення визначається виокремленням власного «Я» як носія особистісних якостей, певних потенціалів, схильностей і форм активності дорослої людини та домінуванням ідентифікацій, які актуалізують вибірковість рольового самовизначення; у других – простежується дифузність, розмитість презентованості власного «Я», домінує ситуативно-інтерактивна ідентичність як носія поведінкових характеристик, виявляється обмеженість на рівні статусного самотворення; їм властиве відчуття заниженої цінності власної особистості, низький самоконтроль та згасання процесу ідентифікації, що відображає вибірковість соціально-рольового самовизначення, яке реалізується лише в контексті «тут- і- тепер» емпіричного буття.

На сьогодні феномен самоствердження найчастіше вивчається в одному ряді з процесами самореалізації, самоздійснення, самовиховання особистості підліткового віку. На жаль, вивчення цього психологічного утворення більшою мірою торкалося лише підлітків шкіл-інтернатів, але ґрунтовного його аналізу не здійснювалося щодо сучасних підлітків загальноосвітніх шкіл. Поза увагою науковців також залишаються форми та засоби особистісного самоствердження молодших і старших підлітків.

Отже, соціальна значущість та недостатня дослідженість специфіки самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку обумовили вибір нами теми дисертаційного дослідження: «Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження входить до плану наукових робіт кафедри теоретичної та консультативної психології НПУ імені М.П.Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол №5 від 22.12.05 р.) та узгоджена міжвідомчою Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол №3 від 25. 03. 08 р.).

Мета дослідження полягає у теоретичному та експериментальному вивченні особливостей процесу самоствердження, визначенні форм, засобів, вікових і гендерних відмінностей цього процесу, розробці й впровадженні системи психологічного супроводу, спрямованого на розвиток конструктивного самоствердження учнів молодшого та старшого підліткового віку.

Відповідно до мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових підходів вивчення феномену самоствердження, обґрунтувати його сутність та генезу в період дорослішання.
2. Підібрати та апробувати методи психодіагностики самоствердження підлітків, визначити критерії, показники та рівні розвитку зазначеного особистісного утворення.
3. Виявити особливості самоствердження молодших і старших підлітків, виокремити форми та засоби цього утворення за віковими та гендерними ознаками.
4. Розробити та впровадити психологічну програму вдосконалення процесу конструктивного самоствердження та профілактики й корекції деструктивних форм і негативних засобів зазначеного феномену в молодших та старших підлітків.

Об'єктом дослідження є процес самоствердження особистості підліткового віку.

Предметом дослідження є психологічні особливості самоствердження молодших і старших підлітків.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, систематизація та узагальнення наукової філософської та психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження; *емпіричні:* психодіагностичне тестування; констатувальний та формувальний експерименти; конструювання проблемних ситуацій; систематизація та узагальнення якісних та кількісних даних дослідження; спостереження; анкетування. Обробка експериментально отриманих даних здійснювалася за допомогою версії 11.5. комп'ютерної програми Statistical Package for the Social Science (SPSS) for Windows з використанням методу непараметричної (ϕ^* - критерій Фішера) статистики.

База дослідження. Психодіагностичне дослідження проводилось впродовж 2006-2010 р.р. на базі міських загальноосвітніх шкіл № 2, 5, 10 міста Тернополя. До дослідження було залучено 240 респондентів молодшого та старшого підліткового віку.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

– *вперше* вивчено специфіку самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку; простежено на основі теоретичного узагальнення генезу самоствердження у віковому діапазоні дитинства, підлітковості та юнацтва; обґрунтовано сутність зазначеного особистісного утворення; здійснено класифікацію форм і засобів самоствердження молодших і старших підлітків. Визначено конструктивні (саморозкриття, емпатійність, схвалення та ін.) та деструктивні (конфліктність, агресивність, зверхність та ін.) форми самоствердження. Досліджені позитивні та негативні засоби самоствердження підлітків; обґрунтовано критерії (самостійність-залежність, сконцентрованість на собі-сконцентрованість на інших, визнання іншими-невизнання іншими), показники та рівні (високий, середній, низький) самоствердження для молодших і старших підлітків; проаналізовано гендерні відмінності в самостверженні особистості підліткового віку;

– *поглиблено та розширено* уявлення про соціально-психологічний простір самоствердження молодших і старших підлітків;

– *уточнено* сутність понять «особистісне» й «соціальне» самоствердження;

– *набули подальшого розвитку* система знань про сутність, зміст та механізми самоствердження особистості періоду дорослішання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що апробовані психодіагностичні методики дослідження самоствердження підлітків можуть бути використані шкільними психологами з метою вивчення рівнів розвитку цього особистісного утворення; створена автором психологічна програма може застосовуватися шкільними психологами з метою профілактики та корекції деструктивних форм і негативних засобів самоствердження у підлітків; розроблені методичні рекомендації для вчителів, шкільних психологів, батьків, спрямовані на вдосконалення та самовдосконалення самоствердження особистості підліткового віку. Використання результатів дисертації доцільне у викладанні вікової, педагогічної, консультативної психології, конфліктології з метою ознайомлення студентів із сутністю, особливостями, формами та засобами самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися й отримали схвалення на I Міжнародній конференції «Проблеми організації та діяльності психологічної служби: реалії, досвід і перспективи» (м. Переяслав-Хмельницький, 2006), IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість» (м. Київ, 2006), Міжнародній науково-практичній конференції «Формування цінностей сучасної особистості» (м. Дрогобич, 2007), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми формування здорового способу життя учнівської та студентської молоді» (м. Ніжин, 2008), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (м. Херсон, 2008), Другій Міжнародній науково-практичній конференції «Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти» (м. Київ, 2009), VI Харківських Міжнародних Психологічних читаннях» (м. Харків 2010), Другій Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (м. Херсон, 2010), засіданнях кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2006-2009 р.), звітних науково-практичних конференціях викладачів та аспірантів НПУ імені М.П. Драгоманова (2006-2009 р.р.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл №2 (довідка №49 від 27.04.05.2010), №5 (довідка № 215 від 27.04.05 2010), №10 (довідка №33 від 27.04.05.2010) м. Тернополя.

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 12 одноосібних публікаціях автора, серед

яких 9 статей у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, матеріали конференцій. **Структура дисертації** зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 228 найменувань та 6 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 188 сторінках комп'ютерного набору. В тексті міститься 21 таблиця та 20 рисунків на 20 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 240 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведені відомості щодо апробації та впровадження результатів дослідження, подані дані про обсяг та структуру роботи.

У **першому розділі** – *«Теоретико-методологічні засади дослідження самоствердження особистості підліткового віку»* - презентуються наукові підходи зарубіжних та вітчизняних учених стосовно вивчення процесу самоствердження особистості, проаналізовано специфіку генези цього процесу з раннього віку до юнацького, виявлено психологічні особливості самоствердження особистості в період дорослішання, обґрунтовано гендерні відмінності зазначеного феномену.

У традиційній психології російські вчені А. Краковський, А. Лічко та ін. значну увагу надавали процесам самовизначення та самоствердження особистості в період дорослішання. Так, А. Краковський зазначав, що підлітки самовизначаються та самостверджуються за допомогою дружельного ставлення до інших, альтруїзму, сумлінності у навчанні, автономності та суспільної похвали. З точки зору А. Лічко, такі акцентуйовані риси як імпульсивність, демонстративність, збудливість провокують підлітків до деструктивного самоствердження у соціальних взаємодіях.

Сучасні психологи (М. Бітянова, Д. Фельдштейн, Л. Фрідман) констатували, що самоствердження – це прагнення особистості опанувати певну соціальну роль, місце, позицію, здобути авторитет, соціальний статус, повагу серед друзів, однолітків, дорослих.

Вітчизняні дослідники (І. Бех, Л. Осьмак та ін.), вивчаючи різні аспекти особистісного зростання підлітків, також виокремлювали питання їх самоствердження. Впроваджуючи ідею розвитку самоцінності особистості, І. Бех наголошував на тому, що цей феномен нерозривно пов'язаний з утвердженням людиною власного «Я» як в особистісному, так і в соціальному просторі. З точки зору Л. Осьмак, самоствердження – це зовнішньо виникаючий атрибут соціалізації підлітка, що виявляється в спрямованості його особистості на виділення й реалізацію своєї самості в системі соціальних зв'язків.

Отже, в процесі теоретичного аналізу виявлено, що самоствердження – це прагнення

особистості підлітка до саморозкриття, самоцінності, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з оточуючими.

Вектор нашого наукового дослідження важливо було спрямувати на розгляд процесу самоствердження особистості, вивчаючи його генезис на різних етапах онтогенезу. Вчені (К. Блага, В. Мухіна, М. Лісіна, М. Шебек та ін.), котрі досліджували ранній вік, довели, що в дитини виникає вісь «Я» завдяки усвідомленню себе в діапазоні предметного світу, з'являються прагнення до самостійності, утверджується позиція «Я-сам». Дослідники дошкільного віку (В. Котирло, О. Кононко, О. Кульчицька та ін.) вказували, що дитина намагається демонструвати дії та вчинки перед дорослими, виявляє самостійність, бажання утвердити власну позицію серед однолітків та здобути їх визнання. Вчені, які досліджували психічний розвиток учнів початкових класів (О. Венгер, Н. Непомнящая, Л. Фрідман та ін.), зазначали, що молодший школяр проявляє самоактивність, самовпевненість, а також дієво окреслює власне «Я» в референтному колі оточуючих. Підліткознавці (І. Булах, Т. Гаврілова, Ф. Дольто, С. Максименко, Н. Максимова, Х. Ремшмідт, А. Реан, Д. Фельдштейн) підкреслювали, що смислові та моральні бар'єри ускладнюють процес самоствердження особистості перехідного віку, а амбівалентність почуттів призводить до різних полюсів демонструвань власного «Я» серед оточуючих. Особистість у період дорослішання, з одного боку, порівнює власні нормативи поведінки з соціальними, здійснює вибір тих потенціалів, які вигідно презентують її реальне «Я», привласнює атрибути дорослих для особистісного самоствердження, займає певний соціальний статус завдяки позитивним досягненням, прагне саморозкритися й самоствердитися у колі значущих однолітків і друзів, а, з іншого, – її міжособистісні взаємодії з референтними оточуючими можуть характеризуватися дисгармонійністю, егоцентричністю, при цьому набуття підлітком соціального статусу може бути пов'язане з такими деструктивними діями, як агресивність, конфліктність, дезадаптивність в соціальному середовищі.

У процесі здійснення теоретичного аналізу особливостей самоствердження підлітків було виявлено наступне: з одного боку, це такі конструктивні форми цього феномену, як бажання досягти успіху в навчанні та взаємодіях, презентування комунікативних навичок (Л. Петровська); потреба в моральному та творчому самовдосконаленні (О. Толстих); прагнення особистості до рольового самовизначення, що проектує «Я» в різних позиціях; ідентифікація з ідеальними взірцями дорослих; автономність і незалежність у діях, вчинках, поведінці; самість (Л. Осьмак); а, з іншого, – деструктивні форми, як прагнення підлітків до ненормативного мовлення, зухвалості, брутальності, бравади (С. Артюхов, Н. Максимова, О. Хухлаєва); тенденція до егоцентризму (Є. Гейко).

Гендерний аналіз засвідчив, що для дівчат *позитивними засобами* самоствердження виступають бажання презентувати свій зовнішній вигляд за допомогою активного застосування

ними косметики, одягу, прикрас; у міжособистісних взаєминах з оточуючими вони проявляють креативність, незалежність, поміркованість, старанність (Д. Гошовська, В. Єремєєва, Д. Колесов). Крім того в соціальних взаємодіях у дівчат були зафіксовані *негативні засоби* самоствердження: прагнення до зухвалої поведінки, вороже ставлення до оточуючих, безініціативність (М. Бітянова, А. Реан, О. Петренко). У хлопців серед *позитивних засобів* домінує потреба у дисциплінованості, заповзятливості в різних видах діяльності, енергійності, ініціативності в прийнятті рішень (О. Хухлаєва, М. Савчин, Е. Фромм). Серед *негативних* – прагнення до самовпевненості, надмірний інтерес до комп'ютерних ігор, віртуальне спілкування з однолітками, амбівалентність бажань у поведінці (А. Цикун).

На основі узагальнення наукових положень, нами була обґрунтована психологічна модель форм і засобів самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку (рис. 1).

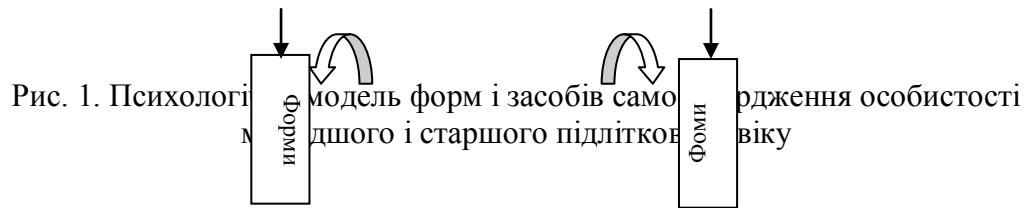
Теоретичний аналіз засвідчив, що на сьогодні в педагогічній та віковій психології не має ґрунтовних емпіричних досліджень психологічних особливостей самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку, форм і засобів утвердження ними власного «Я» в соціальному просторі, що й стало предметом нашого експериментального вивчення.

У другому розділі – *«Емпіричне дослідження специфіки самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку»* – сформульовано основні завдання, визначено методи та методики констатувальної частини дослідження, обґрунтовано критерії, показники та рівні самоствердження молодших та старших підлітків; проведено порівняльний аналіз особливостей процесу самоствердження, а саме їх форм і засобів у зазначеній категорії досліджуваних за віковими та гендерними ознаками.

З метою дослідження форм самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку були використані наступні методики: «Визначення прагнень до саморозкриття, самовизначення, самореалізації, самоствердження підлітків» (авт. М. Савчин, модиф. О. Жизномірською); «Егоцентричний Асоціативний Тест» (авт. Т. Спустрова); «Визначення емпатійних здібностей особистості» (авт. В. Бойко); «Визначення форм самоствердження у соціальних взаємодіях підлітків» (авт. К. Томас, адапт. Н. Грішиною, модиф. О. Жизномірською); «Дослідження самооцінки та рівня домагань» (авт. Дембо-Рубінштейн, модиф. Г. Прихожан); «Визначення оцінки мотивації схвалення» (авт. Д. Марлоу, Д. Краун, адапт. О. Єлісеєвим); «Визначення особистісної агресивності та конфліктності» (авт. Є. Ільїн, П. Ковальов); опитувальник «Самоствердження особистості підлітків» (авт. Є. Нікітін, Н. Харламенкова).

Засоби самоствердження підлітків вивчалися за такими методами: анкета «Вивчення особливостей автономного мовлення та проведення вільного часу підлітками» (авт. О. Жизномірська); анкета «Визначення соціального статусу учня» (авт. В. Оржеховська); опитувальник «Особистісний вибір» (авт. І. Бех, модиф. І. Булах); графічна бесіда «Моє коло

спілкування» (авт. О. Щотка); здійснено рефлексивний аналіз сюжетів поведінкових ситуацій з власного життя підлітків з метою написання міні-твору «Хто Я?».

У констатувальній частині дослідження прийняли участь 240 респондентів, з них 121 учень молодшого та 119 учнів старшого підліткового віку.

За результатами емпіричного дослідження виявилось, що *форми самоствердження* у підлітків різномодальні. Констатовано, що в *молодших підлітків* така *форма* самоствердження як *саморозкриття* має різні показники. Високий рівень розвитку притаманний 34,71 % респондентам, що здебільшого пов'язано з їх стійким прагненням презентувати власні можливості, досягати визнання й прийняття в колі значущих однолітків і дорослих й здобувати серед них авторитет. Середній рівень виявлено у 42,15 % досліджуваних, котрим властива варіативність демонстрування «Я», з одного боку, в значущих ситуаціях можуть проявляти доброзичливе ставлення до оточуючих, а, з іншого, – демонструвати егоцентричність у поведінці та спілкуванні. І лише 23,14 % респондентів знаходяться на низькому рівні розвитку зазначеної форми. Ці підлітки деякою мірою вагаються з власним вибором та презентацією своїх можливостей, їм не вистачає особистісних ресурсів для презентування себе як дорослого члена суспільства. Констатовано також, що підлітки утверджуються на основі *конфліктності*. Високий рівень її розвитку виявлено у 42,97 % досліджуваних, що проявляється в їх негативізмі, зухвалості, брутальності у взаємодіях з іншими. Середній рівень зафіксовано у 30,58 % респондентів, для яких характерне як суперечливе ставлення до себе та оточуючих, так і конформне ставлення до значущих інших у процесі спілкування та діяльності. Низький рівень розвитку встановлено у 26,45 % підлітків, які мало конфліктують з іншими, а більше прагнуть до компромісу.

Натомість у *старших підлітків* спостерігаються дещо інші *форми самоствердження*. Їм властиве прагнення до досягнення *авторитету серед однолітків*, високий рівень розвитку якого зафіксовано у 52,10 % респондентів, які здатні активно доводити власну думку, демонструвати переваги свого характеру, досягати лідерської позиції серед однолітків. Середній рівень виявлено у 35,29 % досліджуваних, котрі в значущих ситуаціях досягають успіхів на основі дотримання децентричних позицій, досить часто проявляють конформність та компромісність, тоді як у незначущих, – намагаються концентрувати увагу на собі, конфліктно та «конкурентно» поведуться з ровесниками, протиставляють інтереси власного «Я» інтересам «Я»-інших. Підліткам з низьким рівнем (12,61%) характерні невпевненість у поведінці, невміння відстоювати власні

вподобання в групі однокласників, відсутність здатності до прийняття важливих рішень. Крім того в підлітків зазначеного віку презентація себе здійснюється за допомогою *зверхності й зухвалості*. Високий рівень її розвитку зафіксовано у 46,21% досліджуваних, які у будь-яких ситуаціях висловлюються впевнено; глузують, насміхаються зі своїх однолітків; завищений рівень самооцінки допомагає їм досягти швидких результатів; користуються авторитетом серед друзів та однокласників. Підліткам із середнім рівнем розвитку (36,97 %) властива різноплановість поведінки, з одного боку, вони гідно відстоюють власну позицію, їх міжособистісні суперечності з однолітками регулює адекватний рівень самооцінки, який також допомагає впоратися з власними сумнівами щодо засобів здобуття успіху, а, з іншого, – презентуючи себе, можуть використовувати сленг, пліткувати, насміхатися над іншими. Низький рівень виявлено у 16,82 % респондентів, які інколи демонструють власну непохитність, високомірність думок, рідко привласнюють собі переваги та здобутки інших, відчуваючи при цьому гордість за власне «Я».

Критерієм розрізнення між формами та засобами самоствердження виступає стійкість прояву особистісних утворень та психологічних явищ у поведінці та взаємодіях підлітків. За положеннями С. Рубінштейна, саме форми є відносно статичними, зафіксованими психологічними утвореннями, тоді як засоби є варіативними, динамічними. Між формами та засобами самоствердження особистості існує синергійний зв'язок, взаємопереходи й взаємопроникнення.

Результати емпіричного дослідження засвідчили, що як у молодших, так і в старших підлітків *засоби самоствердження* подібні, проте їх змістове навантаження різне. Досліджувані *молодшого підліткового віку* демонструють високий рівень розвитку (46,28 %) *допитливості* у міжособистісних взаємодіях. Саме в них простежуються прагнення до пізнавальної активності, інтелектуального інтересу до багатьох навчальних дисциплін. Трохи менше однієї третьої частини (31,41 %) респондентів знаходиться на середньому рівні. В ситуаціях, які їх цікавлять, проявляють пізнавальну активність та виявляють прагнення вивчати окремі предмети, водночас у ситуаціях менш змотивованих у взаємостосунках з іншими спостерігається індиферентність та ригідність. Низький рівень розвитку допитливості встановлено у 22,31 % досліджуваних, котрі цікавляться лише певними шкільними предметами. Всупереч тому, утвердження власного «Я» у деяких учнів молодшого підліткового віку спостерігається за допомогою ненормативної поведінки (негативізму, агресивності, егоцентризму), однак у прорангованому ряді найчастіше були констатовані прояви *безвідповідальності*. Високий рівень її розвитку виявлено у 32,32 % досліджуваних, які прагнуть довести власну точку зору серед однокласників, беручи відповідальність за певні справи, але при цьому не виконують їх, а виявляють егоцентризм, негативізм та протести. Менше половини (43,80%) респондентів перебуває на середньому рівні розвитку вказаної якості, у яких простежується як певна поміркованість, наступність у виконанні взятих на себе зобов'язань, так і нерозсудливість, непослідовність, демонстрування

незавершеності у виконанні ініційованих ними справ. Підліткам з низьким рівнем розвитку (23,97 %) властиве відносно стійке відстоювання особистісної позиції, однак у проблемних ситуаціях вони не бувають цілковито обов'язковими, хоча й виявляють трохи більшу поміркованість. Порівняно з досліджуваними молодшого підліткового віку, в *старших підлітків засоби самоствердження* окреслюються під кутом іншого змістового навантаження. Високий рівень *допитливості* в досліджуваних становить 50,13%, що проявляється у бажанні активно відстоювати творчу позицію перед своїми однокласниками, вміння формулювати та ставити нестандартні запитання, ініціювати для однолітків різні технічні прийоми роботи з комп'ютером. Середній рівень зазначеного утворення зафіксовано у 40,84 % респондентів, які в значущих ситуаціях прагнуть знайти відповіді на ті питання, які їх хвилюють, здійснюють пошук інформації за окремими навчальними предметами, а в незначущих – не прагнуть демонструвати власну позицію перед однокласниками та виявляють байдужість до віртуальних контактів з однолітками. Низький рівень розвитку виявлено у 9,03 % досліджуваних, у яких немає чіткої особистісної позиції, відсутні прагнення до прийняття творчих рішень, проявляється інертність у застосуванні комп'ютерних технологій. Водночас для *підлітків цього віку* засобом самореалізації є *безвідповідальність*. Високий рівень її розвитку зафіксовано у 37,10 % респондентів, які зухвало спілкуються, поводяться несумлінно, не виконують покладені на них доручення. Середній рівень констатовано у 26,75% досліджуваних, які у змотивованих ситуаціях демонструють помірковані позиції, дотримуються виконання власних обов'язків, а в незмотивованих, – якомога більше прагнуть досягати переваг серед інших на основі проявів асоціальної поведінки. Низький рівень безвідповідальних ставлень виявлено у 30,15 % респондентів, що свідчить про їх здатність, хоча й ненаполегливо, але боротися із труднощами власного характеру, вміння приймати компромісні рішення у конфліктних ситуаціях.

За результатами вивчення особливостей самоствердження молодших і старших підлітків було визначено показники та рівні розвитку зазначеного новоутворення: високий, середній, низький. Обґрунтування показників цих рівнів здійснювалося на основі таких критеріїв, як самостійність-залежність, визнання іншими-невизнання іншими, сконцентрованість на собі-сконцентрованість на інших.

Отже, для особистості *молодшого* підліткового віку характерні такі рівні самоствердження:

– *високий* – підлітки здійснюють самостійні вибори; здатні до децентричного саморозкриття; у спілкуванні з дорослими демонструють позитивні комунікативні навички; визнаються дорослими та однолітками, презентують прояви співпраці та співтворчості, почуваються впевнено й здобувають авторитет у класі;

– *середній* – здійснюють вибори завдяки дорослим; з одного боку, саморозкриття пронизане емпатійністю, а, з іншого – егоцентризмом, конфліктністю; у спілкуванні з дорослими,

референтними особами користуються нормативним мовленням, мають прагнення до реалізації або позитивних, або негативних намірів; визнаються та приймаються частіше дорослими, ніж своїми однолітками, демонструють позиції співтворчості, інколи – позиції суперництва, почуваються невпевнено та демонструють власну незалежність перед своїми друзями;

– *низький* – підлітки не прагнуть приймати самостійні вибори; саморозкриття здійснюється через конфліктність, егоцентризм; у спілкуванні з дорослими, однолітками проявляють негативні комунікативні навички; деколи визнаються та приймаються своїми однокласниками, невпевнені в собі й не користуються авторитетом серед більшості однолітків, можуть вдаватися до нездорового способу життя.

Для особистості *старшого* підліткового віку притаманні такі рівні самоствердження:

– *високий* – підлітки самовизначаються з власними ціннісними орієнтирами; емпатійно та децентрично презентують власне «Я»; активно прагнуть до діалогічного спілкування з однолітками та дорослими; здобувають визнання у колі своїх ровесників та друзів; мають активне прагнення до співучасті, взаємодопомоги; наполегливо досягають бажаної мети серед однолітків;

– *середній* – самостійні вибори здійснюють помірковано; у змотивованих ситуаціях презентують ціннісне ставлення до поглядів інших, однак у незмотивованих, – поводять себе конфліктно та самовпевнено; адекватно спілкуються з референтною спільнотою, а з ровесниками – прагнуть до сленгу; конкурують з іншими, хоча інколи можуть поступатися власними інтересами; властиве почуття як впевненості, так і невпевненості у собі; демонструють автономність у контактах з дорослими;

– *низький* – підлітки здійснюють самостійні вибори лише під контролем дорослих; презентують себе через конфліктну, агресивну, егоцентричну поведінку; неадекватно спілкуються зі своїми однолітками; лише в значущих ситуаціях можуть співпрацювати з однолітками та друзями, отримуючи від них визнання; нерішучі, зверхні; вдаються до вживання алкогольних напоїв і тютюнопаління.

Результати дослідження процесу самоствердження дозволили зафіксувати його динаміку в учнів молодшого та старшого підліткового віку (рис. 2).

Рис. 2. Кількісні показники (%) рівнів розвитку самоствердження молодших і старших підлітків

Як видно з даних гістограми, вікові відмінності виявилися в тому, що в молодших підлітків переважає високий (40,39 %) рівень розвитку самоствердження, що вказує на здатність респондентів не тільки здійснювати самостійні вибори, презентувати свої можливості, досягати успіхів у шкільній діяльності, але й оцінювати моральність чи аморальність власних дій та вчинків референтних осіб. У старших підлітків домінують середній (41,74 %) та низький (37,47 %) рівні розвитку самоствердження. Середній рівень самоствердження свідчить, що підлітки, з одного боку, демонструючи цілеспрямованість намірів, уважне ставлення до себе та інших, досягають успіхів тільки з тих предметів, які їм до вподоби, а, з іншого – дотримуючись конфліктної позиції в класі, вони таки здобувають за допомогою фізичної сили авторитет серед однолітків. Респондентам з низьким рівнем самоствердження притаманні такі взаємодії, в яких вони можуть ненормативно спілкуватися, егоцентрично себе презентувати, вдаватися до сленгу, вживання алкогольних напоїв, тютюнопаління.

Отже, дослідження особливостей самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку (дівчат і хлопців) та виявлення недостатньої сформованості цього новоутворення зумовили необхідність розробки психологічного супроводу з метою нівелювання деструктивних тенденцій самоствердження у молодших і старших підлітків, що й стало завданням проведеного нами формульовального експерименту.

У третьому розділі – **«Психологічний супровід самоствердження молодших і старших підлітків»** – обґрунтовано методологічну парадигму, розроблено програму та соціально-психологічний тренінг з оптимізації процесу самоствердження особистості молодших та старших підлітків; проаналізовано якісні показники динаміки зазначеного особистісного утворення у підлітків експериментальної та контрольної груп; розроблено методичні рекомендації шкільним психологам, вчителям, батькам з удосконалення та самовдосконалення процесу самоствердження особистості в період дорослішання.

Основою формульовального експерименту став особистісно орієнтований підхід, сутність якого полягає в розумінні та прийнятті власного «Я», закріпленні тенденцій до актуалізації внутрішніх потенціалів, їх самореалізації, автономності та утвердженні особистісних досягнень підлітка на фоні здобуття визнання та поваги інших. Спираючись на наукові положення особистісно орієнтованого виховання, запровадженого І.Бехом, у процесі виховних взаємодій для оптимізації самоствердження підлітків, нами були використані такі вихідні положення: пріоритетне право

особистості висловлювати думку про самого себе та інших, адекватне розуміння та визнання себе, відповідальне ставлення до себе та інших, здатність рефлексувати, вміння відстоювати власну позицію.

З урахуванням цих положень нами була розроблена психологічна програма, яка втілювалася впродовж року і включала серію різноманітних форм роботи зі шкільними психологами, підлітками, вчителями та батьками. Завдання програми полягали у здійсненні допомоги шкільним психологам щодо диференціації форм та засобів самоствердження підлітків, формування вмінь в останніх з питань адекватно мобілізувати особистісні ресурси для подолання деструктивної поведінки; проведенні з підлітками бесід, аналізу складних життєвих ситуацій, анкетувань, інформаційних повідомлень, зустрічей з відомими людьми з метою зниження показників особистісного самоствердження негативної модальності; проведенні з вчителями та класними керівниками семінарів, «круглих столів», тематичних вечорів для підвищення педагогічної компетентності з опанування підлітками позитивних засобів (інтелектуально-пізнавальних, організаторських, поведінкових, моральних, творчих) у процесі самоствердження; проведенні з батьками індивідуальних бесід, консультацій, зустрічей з фахівцями вікової та педагогічної психології, що спрямовані на зміцнення конструктивних міжособистісних взаємин з власними дітьми.

Соціально-психологічний тренінг для підлітків є складовою розробленої нами психологічної програми і включає 18 занять, кожне з яких тривало 90 хвилин. Програма тренінгу складається з трьох блоків. Перший – пізнавальний, який включає заняття, що спрямовані на знайомство учасників групи і створення довірливих взаємин між ними. Основною метою цього блоку є міжособистісна консолідація та інтелектуально-пізнавальна активність учасників. Другий блок – емоційно-ціннісний, метою якого був розвиток у підлітків толерантності, емпатійності, емоційно-ціннісного ставлення до себе та інших. Цей блок спирався на різноманітні психотехнічні методики та аналіз життєвих ситуацій. Третій блок – дієвий, спрямовувався переважно на проведення профілактично-корекційних вправ та актуалізацію вмінь підлітків презентувати себе позитивним «фокусом» дій, вчинків, спілкування.

З метою виявлення ефективності розробленої програми та тренінгу нами були сформовані дві групи – експериментальна, в якій прийняло участь 51 досліджуваний, з них: 26 – молодшого підліткового віку (13 дівчат і 13 хлопців), 25 – старшого підліткового віку (12 дівчат і 13 хлопців) та контрольна, яка включала 58 респондентів, з них: 30 – молодшого (15 дівчат і 15 хлопців), 28 – старшого підліткового віку (14 дівчат і 14 хлопців). Тренінгові заняття проводилися в підгрупах по 12-13 осіб.

Загалом після проведення тренінгу в досліджуваних експериментальних груп виявлено суттєві позитивні зміни (якісні та кількісні) в процесі їх самоствердження. За кількісними даними

виокремлено рівні самоствердження підлітків після проведення формувального експерименту, що відображено в табл. 1.

Отримані результати дозволили виявити різницю між рівнями самоствердження у молодших і старших підлітків до та після формувального експерименту. Як видно з табл. 1, у *досліджуваних молодшого підліткового віку* кількісний показник *високого рівня* самоствердження в експериментальній групі збільшився (від 38,46 % до 42,31 %). Досліджувані в процесі саморозкриття демонстрували децентричні позиції, адекватний рівень домагань, прагнули до співучасті та співтворчості, досягали позитивних успіхів у навчанні. Збільшилася також кількість респондентів із *середнім рівнем* самоствердження (від 34,62 % до 50,00 %). Такі учні в значущих ситуаціях прагнули утвердити власне «Я», виявляли винахідливість, ініціативність, самостійність у прийнятті певних рішень, проте в незначущих ситуаціях – діяли безвідповідально, демонстрували суперечливість точок зору у вирішенні важливих питань. Як виявилось, зменшилися показники низького рівня самоствердження (від 26,92 % до 7,69 %). Це вказує, що окремі підлітки ще не повністю змогли себе проявити та ствердитися в спільноті однолітків та дорослих, їм властива егоцентрична позиція та конфліктність.

Таблиця 1

Кількісні показники (%) рівнів самоствердження молодших і старших підлітків експериментальної та контрольної груп до і після формувального експерименту

У групі *досліджуваних старшого підліткового віку* зазначені показники також набули певних змін. Кількісний показник *високого рівня* самоствердження в респондентів експериментальної групи збільшився (від 24,00 % до 32,00 %). Підлітки в процесі утвердження власного «Я» демонстрували емпатійне ставлення до оточуючих, впевнено себе почували серед спільноти однолітків і дорослих, у них знизилися показники конфліктності й агресивності. *Середній рівень* самоствердження у досліджуваних цього віку на 16% збільшився (від 40,00 % до 56,00 %). В ситуаціях, у яких підлітки були зацікавлені, презентували старанність, цілеспрямованість, кмітливість для отримання позитивного успіху та авторитету, проте у всіх інших ситуаціях дотримувалися конфліктних та егоцентричних позицій. Показники *низького рівня* самоствердження у досліджуваних на 24,00 % зменшилися (від 36,00 % до 12,00 %). Хоча в деякій частині досліджуваних, які залишаються на цьому рівні, спостерігається дифузність власного «Я», їм доволі важко визначитися з власними поглядами, коригувати недоліки свого характеру.

Зазначимо, що не було виявлено значущої різниці в кількісних та якісних показниках респондентів контрольних груп молодшого та старшого підліткового віку.

Враховуючи результати проведеного формувального експерименту, нами запропоновано для шкільних психологів різні методичні засоби практичної роботи з підлітками. З метою реалізації в життєдіяльності підлітків конструктивної самопрезентації було визначено наступне: проведення

інформаційних повідомлень, бесід на тему «Особливості самоствердження підлітків в умовах сьогодення», організація зустрічей з цікавими людьми; ведення особистого щоденника. Крім того важливо залучати підлітків до творчих робіт – таких, як створення колажів, малюнків на тему: «Я утверджуюся в оточуючому світі» з подальшим обговоренням у груповій чи індивідуальній бесіді. Вчителям рекомендовано будувати взаємини з підлітками на рівні діалогічного спілкування з актуальних для них тем, працювати з їх запитам, обговорювати особистісні проблеми самоствердження, аналізувати життєві сюжети у різних взаємодіях, організовувати написання підлітками міні-творів, проводити для них нестандартні уроки в єдності з практичним досвідом.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дало можливість сформулювати загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне вивчення особливостей процесу самоствердження молодших і старших підлітків, уточнено сутність поняття «самоствердження», простежено генезу утвердження «Я» підлітків у віковому та гендерному діапазоні; розроблено психологічну модель форм і засобів зазначеного феномену в учнів молодшого та старшого підліткового віку, обґрунтовано критерії та рівні цього особистісного утворення; здійснено експериментальну апробацію програми оптимізації самоствердження молодших і старших підлітків.

1. Підлітковий вік є важливим етапом розвитку особистості, її самосвідомості та утвердження власної ціннісної позиції. Одні вчені процес самоствердження пов'язують з потребою у самовираженні, самовизначенні, інші – з прагненнями до саморозкриття, самореалізації та самоздійснення. В нашому розумінні самоствердження – це прагнення підлітка до саморозкриття, самоцінності, самореалізації особистісних потенціалів і досягнення певного статусу у взаємодіях.

2. Генеза самоствердження особистості на різних етапах онтогенезу ускладнюється, поглиблюється. У ранньому віці відбувається усвідомлення дитиною себе в близькому соціальному оточенні, на основі чого формується позиція «Я-сам»; дошкільному віці – презентуються різні паттерни поведінки перед іншими й здійснюється вибір дитиною найбільш оптимального взірця; у молодшому шкільному віці дитина проявляє наполегливість у досягненні певних успіхів та самоактивність; для підліткового, характерні амбівалентні прагнення здобуття переваги, визнання, престижності та демонстрування себе як зовнішньо привабливої персони; юнацький вік окреслений стійкою особистісною позицією старшокласника щодо майбутніх життєвих планів і перспектив. Саме особистість періоду дорослішання, реалізуючи себе, здійснює постійний пошук власного «Я», набуває автономності й незалежності в колі значущих однолітків та дорослих, опановує й реалізує певні соціальні ролі в підлітковій спільноті та оточуючому

середовищі.

3. Критеріями визначення рівнів самоствердження є: самостійність – залежність; сконцентрованість на собі – сконцентрованість на інших; визнання іншими – невизнання іншими.

4. Процес самоствердження особистості в період дорослішання характеризується такими рівнями: *високий*, притаманний підліткам, які вільно самовизначаються, встановлюють дружні взаємини з іншими, активно й упевнено презентують власне «Я» перед оточуючими, відповідально ставляться до виконання будь-яких доручень, досягають бажаного успіху; *середній*, властивий підліткам, котрі мають полярні прагнення до самоствердження: з одного боку, їх вчинки екстремальні, егоцентричні та зухвалі, а, з іншого, – децентричні, благородні, визнання отримують завдяки поміркованості; *низький*, характерний підліткам, котрі демонструють конфліктність, агресивність у поведінці та спілкуванні, позитивних результатів досягають лише за допомогою значущих однолітків і друзів, використовують у мовленні сленг, ведуть нездоровий спосіб життя.

5. Психологічні особливості самоствердження молодших підлітків полягають у тому, що вони частіше презентують себе за допомогою конструктивних форм самоствердження: саморозкриття власних потенціалів для досягнення успіху, емпатійного самовиявлення, впевненості у собі та ін., рідше, – за допомогою деструктивних форм: конфліктності, агресивності, вихвалень. У старших підлітків рідше виявляються конструктивні форми самоствердження, такі як визнання, авторитет, незалежність та частіше деструктивні – зухвалість, сленг, зверхність. Спектр позитивних і негативних засобів самоствердження у молодших і старших підлітків окреслений інтелектуально-пізнавальними прагненнями, організаторськими здібностями, поведінковими взірцями, творчими досягненнями, моральними цінностями позитивного та негативного характеру.

6. Гендерні відмінності в самоствердженні молодших і старших підлітків проявляються в тому, що дівчата презентують розмаїття ролей як взірців своєї дорослості, прагнуть бути самостійними, розкомплексованими, компетентними в питаннях особистісного характеру. Проте в значущих ситуаціях вони здатні демонструвати самокритичність, упередженість і принциповість. На противагу дівчатам, хлопці не відзначаються цілковитою конструктивністю, але незадоволення власним «Я» може спонукати їх до активних і цілеспрямованих дій у міжособистісних взаємодіях.

7. Активізація становлення конструктивного самоствердження підлітків досягається в процесі впровадження психологічної програми та соціально-психологічного тренінгу на основі особистісно орієнтованого підходу. Ефективність запропонованого авторського психологічного супроводу виявляється у розвитку в підлітків саморозкриття, самоцінності особистості, позитивного самоствавлення, в можливостях здійснювати самостійні вибори та вчинки, контролювати свої емоції, бажання, амбіції. Розроблені практичні рекомендації спрямовані на

допомогу шкільним психологам, вчителям, батькам у роботі з підлітками з метою актуалізації їх особистісних прагнень у процесі конструктивного самоствердження.

Здійснене наукове дослідження особливостей самоствердження молодших і старших підлітків не вичерпує всіх аспектів вивчення специфіки зазначеного новоутворення. Перспективними, на нашу думку, є дослідження структурних складових та механізмів розвитку процесу самоствердження особистості в період її дорослішання.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Жизномірська О. Я. Види психологічної допомоги практичного пси-холога при негативних формах самоствердження підлітків / О.Я. Жизномірська // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного університету імені Г. С. Сковороди: науково-теоретичний збірник статей. – Переяслав-Хмельницький : П-ХДУ, 2006. – № 10. – С. 149–155.

2. Жизномірська О. Я. Наукові підходи вивчення проблеми самоствердження особистості підліткового віку / О.Я. Жизномірська // Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – № 16 (40). – С. 148–153.

3. Жизномірська О.Я. Особливості побудови життєвих планів на майбутнє та самоствердження особистості в період дорослішання / О.Я. Жизномірська // Молодь і ринок. – № 8 (31). – Серпень, 2007. – С. 118–122.

4. Жизномірська О. Я. Психологічний аналіз засобів самоствердження особистості сучасного підлітка / О.Я. Жизномірська // Актуальні проблеми психології. Том X. Випуск 3. / За ред. академіка С. Д. Максименка. – К. : Главник, 2008. – С. 237–241.

5. Жизномірська О. Я. Проблема експериментального дослідження деструктивних форм самоствердження – конфліктності та агресивності підлітків / О.Я. Жизномірська // Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – № 23 (47). – С. 96–103.

6. Жизномірська О. Я. Емпіричний вимір процесу самоствердження особистості сучасного підлітка / О.Я. Жизномірська // Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наук. пр. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – № 26 (50). – Част. II. – С. 227–233.

7. Жизномірська О. Я. Корекція самоствердження особистості підліткового віку / О.Я. Жизномірська // Актуальні проблеми практичної психології. Зб. наук. праць. Частина I. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2010. – С. 140–142.

8. Жизномірська О. Я. Конструктивні та деструктивні форми самоствердження підлітків / О.Я. Жизномірська // Актуальні проблеми формування здорового способу життя учнівської та студентської молоді : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 5-

річчю факультету психології та соціальної роботи 14–16 листопада 2007 року / За ред. А. І. Конончук. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – С. 77–80.

9. Жизномірська О. Я. Деструктивні тенденції самоствердження особистості підліткового віку: засоби їх нівелювання / О.Я. Жизномірська // Психологія у суспільстві, що трансформується: матеріали VI Харківських Міжнародних психологічних читань, присвячених пам'яті О. М. Лактіонова. Квітень 2010 року. – Х. : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2010. – С. 136–138.

10. Жизномірська О. Я. Особливості мотивації молодших і старших підлітків у процесі їх самовизначення та самоствердження / О.Я. Жизно-мірська // Актуальні проблеми практичної психології. Зб. наук. праць. Частина перша. – Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2008. – С.132–135.

11. Жизномірська О. Я. Феномен самоствердження підлітків : ракурс сучасних досліджень. / О.Я. Жизномірська // Особистість. Організація. Суспільство : Зб. наук. праць студентів – членів проблемних груп Інституту соціології, психології та управління / Укл. Г. О. Нестеренко, В. П. Степико; Гол. ред. В. Б. Євтух. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – С. 5–8.

12. Жизномірська О. Я. Механізми соціалізації у самоствердженні особистості підлітків / О.Я. Жизномірська // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Зб. матеріалів ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 25–27 квітня 2006 р. ; У 5-ти т. / Редкол. Тимошенко І.І. та ін. – К. : Вид-во Європейського університету, 2006. – Т. 3. – С. 73–76.

АНОТАЦІЇ

Жизномірська О. Я. Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2010.

У дисертації, присвяченій вивченню самоствердження молодших і старших підлітків, здійснено теоретичний аналіз наукових підходів дослідження зазначеного феномену в зарубіжній та вітчизняній психології; визначені зміст, сутність цього утворення в учнів молодшого та старшого підліткового віку.

Експериментально досліджено форми та засоби самоствердження, вікову динаміку та гендерні відмінності цього особистісного утворення в період дорослішання. Розроблено психологічну модель форм і засобів самоствердження особистості молодшого та старшого підліткового віку; визначено критерії та рівні зазначеного феномену.

У процесі експериментальної роботи доведена доцільність та ефективність впровадження психологічної програми та тренінгу оптимізації процесу самоствердження особистості молодших і старших підлітків. Розроблено методичні рекомендації щодо процесу конструктивного самоствердження особистості в період дорослішання.

Ключові слова: самоствердження особистості підлітка, саморозкриття, самоцінність, самореалізація, конструктивні форми самоствердження, деструктивні форми самоствердження, позитивні засоби самоствердження, негативні засоби самоствердження.

Жизномирская О. Я. Психологические особенности самоутверждения младших и старших подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2010.

Диссертация посвящена исследованию особенностей самоутверждения младших и старших подростков, представлено анализ научных подходов исследуемого феномена в зарубежной и отечественной психологии, определены содержание, сущность понятия самоутверждения подростка, обозначен генезис самоутверждения, установлены возрастные и гендерные различия процесса самоутверждения подростков.

Разработана психологическая модель самоутверждения личности младшего и старшего подросткового возраста, в которой выделены конструктивные (самостоятельно принимают решения, имеют высокий статус в классе, достигают признания среди сверстников и взрослых и т.д) и деструктивные (вступают в конфликт с друзьями, ровесниками и т.д) формы самоутверждения; а также положительные (проявляют любопытство, старательность и т.д) и отрицательные (безответственны в принятии решений, безвольны в поведении и т.д) способы утверждения собственного «Я» подростками. Генезис самоутверждения в диапазоне детства, младшего школьного, подросткового возраста, отрочества, юности имеет свои специфические особенности (возрастные, гендерные).

Возрастные особенности самоутверждения подростков состоят в том, что они стремятся к реализации конструктивных (концентрирование внимания на себе, желание достичь успехов в разных видах деятельности) и деструктивных форм (стремление к конфликтности, агрессивности, хвальбе). В процессе взаимодействий с окружающими они используют как положительные, так и отрицательные способы (интеллектуально-познавательные, организаторские, поведенческие, творческие, нравственные) самоутверждения. Гендерные особенности в самоутверждении подростков состоят в том, что девочки большое внимание обращают на показатели внешности (красоты, моды, имиджа), а мальчики, наоборот, концентрируются на физических показателях (сила мышц, выносливость, ловкость).

В работе обоснованы критерии (самостоятельность-зависимость, признание другими-непризнание другими, сосредоточенность на себе-сосредоточенность на других; определены уровни развития (высокий, средний, низкий) самоутверждения личности младшего и старшего подросткового возраста. На

высоком уровне развития самоутверждения подростки самостоятельно принимают решения, уверенно и ответственно выполняют поручения взрослых, достигают поставленных целей, позитивных оценок взрослых. На среднем уровне, с одной стороны, они восхищаются своим «Я», амбициями, а, с другой, – демонстрируют децентричность и толерантность. Пребывание на низком уровне характеризует их как конфликтных, вербально агрессивных личностей в поведении и общении, успехов достигают благодаря себе и своим сверстникам, друзьям, используют сленг, ведут нездоровый способ жизни.

В процессе экспериментальной работы доказана необходимость и эффективность внедрения развивающей программы в форме социально-психологического тренинга по оптимизации конструктивного самоутверждения младших и старших подростков.

Результаты исследования могут быть использованы в психодиагностической и коррекционной деятельности школьных психологов, педагогов.

Ключевые слова: самоутверждение личности подростка, самораскрытие, самооценочность, самореализация, конструктивные формы самоутверждения, деструктивные формы самоутверждения, положительные способы самоутверждения, отрицательные способы самоутверждения.

Zhyznomirska O. Ya. Psychological Peculiarities of Self-affirmation of Younger and Older Teenagers. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Psychological Sciences, Speciality 19.00.07 – Age-group and Pedagogical Psychology. – M. P. Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2010.

The thesis deals with studying of self-affirmation of younger and older teenagers. Theoretical analysis of scientific approaches to study of the phenomenon in Ukrainian and foreign psychology is made; content and essence of this phenomenon in younger and older teenage pupils are defined.

Forms and means of self-affirmation, age-related dynamics and gender differences of this personality formation in the maturing period are experimentally researched. Psychological model of forms and means of younger and older teenagers' self-affirmation is developed; criteria and levels of this phenomenon are defined.

In the process of experiment the appropriateness and effectiveness of psychological program implementation and training of optimization process of younger and older teenagers' self-affirmation are proved. Methodological recommendations concerning the process of constructive self-affirmation of a personality in the maturing period are worked out.

Key words: self-affirmation of a teenager, self-disclosure, self-value, self-realization, constructive forms of self-affirmation, destructive forms of self-affirmation, positive means of self-affirmation, negative means of self-affirmation

Підписано до друку 8.11.2010 року.
Папір друкарський. Друк RESO.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. ар. 0,9.
Формат 60× 90/16. Наклад 100 прим. Зам. № 91

Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, Україна